

מהו צבא אזרחים?

יגיל לוי

פרופסור

האוניברסיטה הפתוחה

תקציר

למאמר הזה יש מטרה בתחום המושגי: להציב את החיץ המתבקש בין השיח הציבורי בישראל, שבו מכונה הצבא "צבא העם", ובין השיח האקדמי, ולהציג את ההמשגה האקדמית ההולמת את הצבא. זהו צבא אזרחים (citizen army) במהותו - צבא המבוסס על גיוס חובה - ולא "צבא העם", שהוא המסמן הסמלי אבל לא המושגי של הצבא. המאמר יוקדש לבירור המושג צבא האזרחים, ויבחין אותו מצבא שאינו מבוסס על גיוס חובה. לצבא האזרחים יש כמה מאפיינים עיקריים: אזרחי המדינה משרתים בצבא כאזרחים; הגבולות בין הצבא והחברה מטושטשים; הציפייה מן הצבא היא לשמש "ביתספר לאומה"; המדינה מגדלת את החיילים והחיילות ולא השוק; החיילים ממושמעים כאזרחים; צבא האזרחים נשלט בידי האזרחים. עם המעבר לצבא מתנדבים וביטול גיוס החובה משתנים המאפיינים האלה.

מילות מפתח: אזרחות, גיוס חובה, צבא מתנדבים

What is a citizen army?

Abstract

This article is conceptually motivated: to set the boundary between the public discourse, in which the Israeli army is called the "people's army" and this concept becomes synonymous with conscription, and the academic discourse, by presenting the academic conceptualization that is appropriate to the Israeli military. In essence, it is a citizen army, as an army based on conscription, rather than a "people's army" which is the symbolic, but not the conceptual, marker of the military. The article will be devoted to clarifying the concept of "citizen army" and distinguishing it from a volunteer army. The citizen army has a number of key characteristics: the citizens of the state serving in the army as citizens, the boundaries between the military and society are blurred, the military is expected to serve as the school of the nation, the state, not the market, raises the soldiers, the soldiers are disciplined as citizens, and the citizen army is controlled by citizens. These characteristics are changed with the transition to volunteer army and the abolition of the draft.

מבוא

אחת התופעות המעניינות בשיח בישראל היא השינוי שחל במהלך השנים במשמעותו של המושג "צבא העם" - הכינוי המוצמד לצבא בישראל. בהכללה רחבה ניתן לטעון כי בשנים הראשונות של המדינה המושג לא היה שגור, וכאשר נעשה בו שימוש הוא התמקד בתכונותיו השונות של הצבא הצעיר. ואולם, מאז שנות ה-90 של המאה ה-20 הפך "צבא העם" למושג שגור בשיח (כהן, 2015). בעוד שעד שנות ה-90, בוודאי בשנים הראשונות של המדינה, קיומו של גיוס החובה נתפס כמובן מאליה, הופעת הסדקים ביכולת לשמרו מאז

שנות ה-90, בעיקר בשני העשורים האחרונים, הובילה לזיהוי בין המושגים גיוס החובה ו"צבא העם" (לוי, 2020). העדות המובהקת ביותר לזיהוי הזה היא חדירתו אל תוך השיח האקדמי. כך, להמחשה, מציינים עורכי מדד הדמוקרטיה לשנת 2019: "באשר לצה"ל מצאנו כי הרוב, אך לא כולם, מעוניינים להשאירו תחת הגדרת 'צבא העם' ולא לעבור למודל של צבא מקצועי" (הרמן ואחרים, 2019, עמ' 18).

הזיהוי של צבא המבוסס על גיוס חובה עם "צבא העם" יכול היה להיות משמעותי אם היה כה מובהק, עד כי צבא מקצועי או התנדבותי - הכינויים המוצמדים לצבא שאינו מבוסס על גיוס חובה - היה מזוהה עם כינוי אחר המעיד על "לא צבא העם". ואולם לא קיים כינוי כזה מהטעם הפשוט שאין כל המשגה ברורה של "צבא העם", ולכן אין המשגה ברורה מדוע המושג הזה יאבד את משמעותו אם יבוטל גיוס החובה. תכונות שונות המיוחסות בשיח הציבורי לצבא הישראלי אינן נעלמות בהכרח יחד עם גיוס החובה. לדוגמה, בספר שתיעד סדרת הרצאות (יחזקאלי, 2009) התייחסו כותבים שונים למהותו של "צבא העם", וזיהו את תכונותיו, ובהן: צבא שהעם מיוצג בו; צבא שכפוף לעם; צבא שמשרת את העם; וצבא עממי. ריבוי התכונות הזה, שחלק מהן ימשיכו להתקיים גם לאחר ביטולו של גיוס החובה, מעיד ש"צבא העם" אינו מושג אלא סמל עמום, שלמשמעותו ניתן לתת פרשנויות שונות. יתר על כן, צבאות מגויסי חובה במדינות רבות אינם נקראים "צבא העם". הדיון במשמעויות האלה חורג ממסגרת המאמר, אבל ריבוי המשמעויות הוא חלק מהמוטיבציה לכתיבתו.

למאמר הזה יש אפוא, מוטיבציה מושגית: להציב את החיץ המתבקש בין השיח הציבורי לשיח האקדמי ולהציג את ההמשגה האקדמית ההולמת את הצבא בישראל. זהו צבא אזרחים (citizen/citizens' army), במהותו - צבא המבוסס על גיוס חובה, ולא "צבא העם", שהוא המסמן הסמלי אבל לא המושגי של הארגון. המאמר יוקדש לבריור המושג צבא האזרחים, ויבחין אותו מצבא שאינו מבוסס על גיוס חובה, ולכן אופיו משתנה.

צמיחתו של צבא האזרחים מזוהה מבחינה היסטורית עם הופעת הצבא המבוסס על גיוס ההמונים בצרפת המהפכנית של המאה ה-18, שהייתה הראשונה שהכריזה - ב-1793 - על גיוס חובה. בעקבותיה הלכה פרוסיה, שהקימה צבא המבוסס על גיוס חובה בהשפעת הרושם, שתבוסתה לצרפת בקרב יינהאורשטאט (1806) נבעה מיתרונו של צבא צרפת שהתבסס על גיוס חובה. כשגבר צבא החובה של פרוסיה על צרפת ב-1813, נהפך המודל לגלובלי (Avant, 2000). לצבא זה יש מאפיינים ייחודיים. בחלקים הבאים יוצגו המאפיינים האלה ואחריהם יוצגו בקצרה מאפייניו של צבא המתנדבים. בסיכום יידונו ההשלכות של המעבר הזה לניתוח המקרה של ישראל.

אזרחי המדינה משרתים בצבא כאזרחים

אבנט (Avant, 2000, p. 41) עמדה על הבלבול המושגי הרווח בשיח האקדמי בין צבא אזרחים ובין צבא המבוסס על גיוס חובה. כדי להבין טוב יותר את מהותו של צבא אזרחים, אדגיש,

בעקבות אבנט, שהתפתחותו של צבא האזרחים התרחשה בד בבד עם דחיקה הדרגתית של צבאות שכירי החרב, שהיו המודל עד אותה עת, כלומר, זרים שנשכרו בדרכים שונות כדי להילחם. מלחמת קרים (1854) הייתה המלחמה האחרונה באירופה שבה מדינה, במקרה הזה בריטניה, שכרה זרים כלוחמים (Thomson, 1990, p. 26). עד סוף המאה ה־19 שקעה גם התופעה שבה במשטר של גיוס חובה בעלי יכולת קנו בכסף (buying out) פטור משירות צבאי - באמצעות תשלום לממשל או באמצעות תשלום למחליף (Levi, 1997, pp. 80-82). שני המוסדות האלה - צבא האזרחים וצבא המבוסס על גיוס חובה - הופיעו יחדיו על במת ההיסטוריה, והזינו זה את זה אידיאולוגית. ואולם, צבא האזרחים הוא יותר מאשר רק צבא המבוסס על גיוס חובה.

העיקרון המרכזי המכונן הוא שאזרחי המדינה משרתים בו מעצם היותם אזרחים, לא רק העיקרון שאזרחים משרתים בצבא כתוצאה נסיבתית של מהלך ההיסטוריה. המלחמה הועברה לאחריותם של האזרחים, מה שהקנה למדינה לגיטימציה לאכוף את השירות על אזרחיה ולגייס את החברה למלחמה. זו נקודת מפגש של צבא האזרחים עם שירות החובה. מכיוון שהשירות הצבאי נועד להגן על המדינה של האזרחים, ובכך להגן על חירותם האינדיווידואלית והלאומית, ומכיוון שההגנה הזאת הוקנתה בלעדית לאזרחים - הפכה החובה לשרת לסוג של פריווילגיה אזרחית, ולא רק חובה. לפיכך, צמיחתו של צבא אזרחים מזוהה עם צמיחתה של מדינת הלאום המודרנית, שבה לאזרחות יש משמעות של חברות בקהילה לאומית, ומושג האזרחות יוצר זיקה ישירה בין המדינה לאזרח - זיקה שאינה מתווכת עוד על־ידי התאגדויות ביניים קורפורטיסטיות, דוגמת ערים או התאגדויות סקטוריאליות (Kestnbaum, 2002).

מהיבט אחר, צבא אזרחים מגלם את הרעיון של הרחבת הנגישות לנשק מקבוצה מצומצמת ופריווילגית להמוני אזרחים - מהלך שגילם את הגברת האמון של האליטות באזרחים ואת התגבשותם של יחסים פוליטיים המבוססים על דיאלוג לא אליים. לא בכדי, שיעור גבוה של השתתפות צבאית היה מזוהה גם עם רמה גבוהה של דמוקרטיה (Andreski, 1954). יתר על כן, צמיחתו של צבא אזרחים מזוהה גם עם התפיסה של גיבוש המונופול המדינתי על האלימות, שהפך לסממן המרכזי של הריבונות המדינתית. צבא אזרחים תרם ליכולתה של המדינה לשלוט על אזרחיה - שליטה שלא הייתה לה על שכירי חרב - כדרך לכבד את ריבונותן של מדינות אחרות, כלומר למנוע מחיילים לפעול באופן עצמאי נגד ישויות מדיניות אחרות. זה היה מרכיב מרכזי בסדר העולמי שהתגבש במאה ה־19 (Thomson, 1990).

השילוב של חברות בקהילה הלאומית עם החובה והזכות לשרת, עיצבה את מוסד "האזרח־חייל". התיאוריה הפוליטית הקלסית זיהתה בחיילות ערך. עבור הפילוסוף ניקולו מקיאוולי (1469-1527), אזרח־חייל משרת תקופה קצרה. יש לו זיקה למולדתו, בראש ובראשונה למשפחתו, ולכן יילחם עם יותר להט מאשר חייל שכיר, היכול גם להסב נזק למדינה בהעמידו את האינטרס העצמי שלו מעל לאינטרס הכלל. נזק כזה יכולים לגרום גם

חיילים, אזרחי המדינה, המשרתים תקופה ארוכה כחיילים מקצועיים, והשירות הארוך משפיע לרעה על אישיותם (Machiavelli, [1520] 2012). בה בעת, אם האזרח אינו מוכן לשאת נשק להגן על מדינתו, הוא חסר את הסגולה האזרחית (civic virtue) - זו המעמידה את טובת הכלל מעל לאינטרס הפרטי, ולכן אינו ראוי לתואר אזרח (Snyder, 1999, pp. 22-25). ההתקשרות לקהילה מתוך נאמנות לה היא פרקטיקה אזרחית המחוזקת באמצעות הנכונות של האזרחים למלא את חובת השירות בצבא (Burk, 2000, p. 153).

החייל בצבא האזרחים אינו מייצג את עצמו אלא את הקהילה שלמענה הוא נלחם. ואולם, לא פחות חשוב, הקרבתו היא סוג של שליחות למען אידיאל נשגב, כמו הבטחת הדמוקרטיה והחירות, או רעיונות אחרים, שהעניקו לגיטימציה למטרות, שלמענן לחמו צבאות במלחמות ההמוניות מאז תקופת המהפכה הצרפתית עד מלחמת העולם השנייה. האידיאל שלמענו החיילים נלחמים משפיע גם על הסדר הפוליטי שהם חותרים לכונן עם שובם משדה הקרב (Burk, 2000), והדבר מחבר עוד יותר את החיילות עם האזרחות.

על הרקע הזה משפיע צבא האזרחים על התרבות הפוליטית, כפי שציין ברק (שם). כבר גיוס החובה לצבא צרפת המהפכנית סומן כמהלך המלווה בעיצוב שיח זכויות של המעמד הבינוני המתעצם (Forrest, 2003). ה-GI Bill, המדיניות שהעניקה זכויות למשוחררי צבא החובה של מלחמת העולם השנייה בארצות הברית, ועיצבה את פניה של מדינת הרווחה האמריקנית, הייתה גורם חשוב שעודד פעילות של המשוחררים בהתאגדויות אזרחיות (Mettler, 2005). בשוודיה הורחב בשנות ה-90 שירות החובה, והביטוי העיקרי לכך היה סמלי יותר מאשר מעשי. אז נטבע המושג "חובת הגנה כוללת" (Total Defense Duty) כחלק מאחריות משותפת של כלל הקהילה להגן על המדינה (Leander, 2004, p. 589).

בהתבסס על הזיהוי של חיילות עם אזרחות, השירות בצבא הגדיר את גבולות האזרחות המהותית - אזרחות כסטטוס חברתי ולא רק פורמלי - בכך שהצמיד את חובת השירות לזכויות (Janowitz, 1976). המאפיין הזה חשוב במיוחד בחברות שבהן הודרו קבוצות מסוימות מן השירות, ולהדרה הזאת הייתה השפעה על מעמדן האזרחי השולי (לדוגמה, אזרחי ישראל הפלסטינים). צבאות אזרחים, והקריטריונים שגובשו סביבם בנוגע להגדרתו של האזרח המועדף, צמחו כאמור, בדרך-כלל במסגרת הפרויקט הלאומי שתחם את גבולותיה של מדינת הלאום לפי גבולותיה של קהילה אתנולאומית דומיננטית. ואולם, דווקא ההדרה היא שהעניקה משמעות לצבא האזרחים כמגדיר של הגבולות החברתיים ושל ההיררכיות הנובעות מהם. ככזה, צבא האזרחים עודד מוטיבציה לגיוס הן מצד אלה שהשירות העניק להם אזרחות מועדפת, והן מצד אלה שהכללתם בשירות תוכל, כך הם ציפו, לתקן את השוליות החברתית שלהם.

וכך, הגדרת גבולות האזרחות עודדה קבוצות שהודרו משירות צבאי לתבוע לשרת, מתוך הבנה שזהו תנאי בסיסי להפיכתם לאזרחים מן השורה הראשונה. זו הייתה הסיבה לכך שאפרו-אמריקנים במלחמת העולם השנייה נאבקו למען הזכות לשירות שוויוני (The right

(to fight), וּשׁ"ה־הַפְּנֵתֵרִים הַשְּׁחֹרִים" בישראל תבעו בראשית שנות ה־70 של המאה ה־20 להתגייס, כקבוצה, יוצאי צפון אפריקה ממעמד נמוך, שהודרה מהשירות. מוטיבציה דומה הניעה מאבקי נשים לשוויון מגדרי בצבא ברוב המדינות הדמוקרטיות במערב, בין היתר בישראל, וכן את המאבק שניהלו, בעיקר בשנות ה־90, ארגוני להט"ב על הזכות לשירות שוויוני, לרבות בצבאות ארצות־הברית ובריטניה, שביטלו את גיוס החובה. מכיוון אחר, האזרחייל מאפשר לקבוצות המשרתות לתבוע זכויות עבור שירותן כאשר הן חשות שאינן מקבלות זכויות שוות, למשל, הרטוריקה של אזרחי ישראל הדרושים. הצימוד של האזרח והחייל מצדיק גם דרישה לגייס קבוצה מסוימת אם קבוצות הרוב סבורות שהקבוצה הזאת נהנית מזכויות אבל אינה ממלאת את חלקה בהקרבה לצבא. הגישה הזאת אפיינה, למשל, את התביעה בצרפת לגייס דור שני של מהגרים בשנות ה־80 של המאה ה־19 (Brubaker, 1992, pp. 104-105). בתמצית, הרעיון המסדר של צבא אזרחים מזין מאבקים פוליטיים בנוגע לגיוס לצבא.

הזיהוי של חיילות עם אזרחות הקנה לשירות הצבאי את היכולת לעצב היררכיות חברתיות (מגדריות, אתנורמעמדיות ואחרות), המבחינות בין משרתים ובין לא משרתים, וכן בין אלה שמשרתים בתפקידים מסכני חיים ובין אלה שאינם משרתים בתפקידים כאלה. התיאוריה הפוליטית של האזרחייל זיהתה בראש ובראשונה את החיילות עם גבריות, ולכן העניקה יתרון לגברים ככאלה המעצבים את אופי הקהילה הפוליטית שבה הם חיים (Snyder, 1999). על בסיס הרעיון של האזרחייל נבנו ההסכמים החוזיים הלא פורמליים בין הפרט, בעיקר הקבוצה החברתית שאלה הוא משתייך, ובין המדינה, המבוססים על שיח אזרחות רפובליקני. השיח הזה מעניק לגיטימציה לדרישות קבוצתיות לזכויות בתמורה להקרבה צבאית (Levy, 2013).

רפובליקניזם מתקיים בצורות שונות גם בחברות שבהן יש תפקיד לשיח הזכויות הליברלי. בשונה משיח האזרחות הרפובליקני, לפי התפיסה הליברלית של אזרחות, זכויות הפרט לא מותנות במימוש חובות כלפי המדינה, לרבות שירות צבאי. חירות הפרט היא ערך שעל המדינה להגן עליו, ולכן סמכות המדינה לשלול חירויות היא מוגבלת. שירות צבאי נתפס כשלילה של חירות הפרט, ולכן ההחלטה אם להתגייס צריכה להישאר החלטה של הפרט ולא של המדינה. במקרים שבהם המדינה נאלצת לגייס בכפייה בשל צורכי ביטחון עליונים (כפי שעשו בתקופות מלחמה בריטניה וארצות־הברית, שבהן בולט השיח הליברלי) יש עדיין מקום להדגיש את הסתירה שבין גיוס החובה לחירות הפרט. עם זאת, גם גיוס התנדבותי יכול להיעטף בסמלים רפובליקניים. בארצות־הברית, למשל, לאחר ביטולו של גיוס החובה, המאמץ לגיוס חיילים לצבא שהיה פרוס באפגניסטאן בתקופת ממשלו של הנשיא ברק אובמה, לווה בהבטחת מסלול התאזרחות מהיר למהגרים המתגייסים (Krebs, 2009, p. 164). כך, בעוד שחווה רפובליקני מבוסס על ציפיות קבוצתיות לזכויות, בחברה שבה שיח האזרחות הדומיננטי הוא ליברלי, החווה בנוי על ציפיות אינדיווידואליות המועצמות עלידי רטוריקה רפובליקנית. ייתכן ששני סוגי החוזים יתקיימו באותה חברה,

שבה לקבוצות חברתיות שונות יש ציפיות שונות מן השירות הצבאי על-פי מעמדן. כך, כפי שמתרחש בישראל, קבוצות דומיננטיות יכולות לפתח דרישות המבוססות על חוזה ליברלי, וקבוצות ממעמד נמוך יותר יפתחו ציפיות המבוססות על חוזה רפובליקני (ראו: Lomsky-Feder & Sasson-Levy, 2018, pp. 27-28).

החוזה הרפובליקני יכול להתקיים גם במסגרת שיח אזרחות אתנולאומי, שלפיו האזרחות מעוגנת בהשתייכות לקבוצה אתנית מובחנת, ואינה מובטחת מכוח זכויות אישיות, או שהתנאי להשגתה הוא תרומה לטובת הכלל. ואולם גם במצב כזה קיימת ציפייה מן הפרט לפעול לקידום ערכיה של הקבוצה האתנית שלה הוא שייך, בפרט כאשר היא נמצאת בקונפליקט עם קבוצות אחרות (Ndegwa, 1997). תחושת ההשתייכות האתנית יכולה לבטל את השוליות של הקבוצה, הנובעת מהיתרון שהשיח הרפובליקני מעניק לקבוצות האחרות שתומכתן נחשבת לרבה יותר (Sasson-Levy, 2003, pp. 337-339), אך גם לתרום לעיצובה מחדש של היררכיה פנים-צבאית, המבוססת על קריטריונים של השתייכות ולא של תרומה. זהו, למשל, תהליך שלו תורמת הדתה של צבאות, המחזקת את מעמדן של קבוצות על-פי השתייכותן הדתית ומעצימה את טענתן בנוגע לתרומתן הייחודית לצבא (ראו על הצבאות של ארצות-הברית וישראל [Levy, 2020]).

טשטוש הגבולות צבא-חברה

לאזרח-חייל יש תודעה אזרחית, שאותה השירות הצבאי משעה באופן זמני בשל אופיו של החברות הצבאי. כאמור, מקיאוולי הזהיר כי הערכים של החייל המקצועי משתנים לרעה כתוצאה משירות צבאי ממושך. הוא הדגיש את החשיבות של השיבה המהירה של החייל אל סביבתו האזרחית, ולכן צידד בשירות צבאי קצר יחסית, מיליציוני, שבו הכשרת החיילים נעשית בעת שלום (Machiavelli, 2012, p. 15).

אם כן, בשונה מן האופי של צבאות שהתבססו על שכירי חרב, הגבולות בין צבא האזרחים לחברה הסובבת אותו אינם אטומים אלא מקוטעים. אמנם הפיקוד הצבאי אמור לשלוט באינטראקציה של החברה והמערכת הפוליטית עם חייליו, אבל אופיו של הצבא מקנה לגבולות אופי מקוטע, ולאופי זה יש ערך נורמטיבי. המקוטעות הזאת מסייעת בראש ובראשונה לרוטציה הגבוהה בין הסביבה האזרחית לסביבה הצבאית-האזרחים נהיים לחיילים לפרק זמן קצר יחסית ואז שבים לאזרחות וממנה, לא אחת, לצבא לשירות מילואים. בכוחו של השירות הקצר יחסית לאזן את החברות הצבאי של האזרח-חייל. לכן, לצבא אזרחים יש במידת-מה אופי מיליציוני. ביטוי היסטורי מובהק לכך הוא הפקודה שפרסם ב-1793 שר המלחמה הצרפתי, לזאר קרנו, שבעקבותיה הוקם צבא החובה בצרפת (Levée en masse). כך נאמר:

מרגע זה עד המועד שבו יגורשו כל אויבינו מאדמתה של הרפובליקה, ישרת כל צרפתי בקביעות בצבא. הבחורים הצעירים יילחמו, הגברים הנשואים ייצרו נשק ויובילו אספקה, הנשים יתפרו אוהלים ומדים וישרתו בבתי החולים, הילדים יכינו

חומרי חבישה מאריגי פשתן ישנים, והקשישים יתאספו בכיכרות הציבוריות כדי להפיח אומץ בליבות החיילים ולהטיף לשנאת המלוכה ולאחדות הרפובליקה.¹

הפקודה הזאת כוננה את המודל הקיצוני ביותר של צבא אזרחים – "האומה במדים" (nation in arms). היא גילמה את רוח השוויון של המהפכה הצרפתית בכך שהטילה על כלל האזרחים והאזרחיות את החובה להתגייס למאמץ המלחמתי, כלומר, לבלום את האיום, שלדעת הצרפתים, נשקף להם משכנותיהם האירופיות. כל אחד ואחת יתרמו לפי יכולתו/יכולתה. מעצם כך שהפקודה נמנעה מסלקציה של הצעירים (בין היתר בשל הצורך בצבא גדול כדי להתמודד עם האיומים החיצוניים), היא כוננה צבא מיליציוני, שהיה לו תפקיד זמני שיסתיים כאשר "יגורשו כל אויבינו מאדמתה של הרפובליקה". בפקודה היה מרכיב יסודי - הצעיר עוזב הכול באופן ספונטני, ומתגייס ללא ספקות להגן על המולדת הנמצאת בסכנה ולאחר הכשרה מואצת (Forrest, 2003, p. 27). הפקודה העניקה, מעצם הגיוס הרחב, שותפות לכל חלקי החברה הצרפתית בהגנה על ערכי המהפכה (בעצם יצרה זהות בין המהפכה לשלמות הטריטוריאלית של הקהילה הצרפתית), ובכך הרחיבה את המשמעות של אזרח-חייל.

"אומה במדים" מגלמת לא רק את הרעיון של אזרוח הצבא, אלא גם של מיליטריזציה של החברה (ראו: Ben-Eliezer, 1995). הרעיון הזה מנוגד לרעיון המכונן של צבא מקצועי, זה של מיליטריזציה של הצבא, התמקצעות המגביה את החומות בינו ובין החברה. טענה דומה נשמעה בנוגע לאופן שבו הוקמה "האומה במדים" הישראלית בשנים הראשונות של המדינה (שם). מנקודת המבט הזאת מגלם שירות המילואים - אף יותר משירות החובה - את המהות של האזרח-חייל בכך שהוא נשען על חיילים ב"משרה חלקית", הנעים הלך ושוב מחייהם האזרחיים אל הצבא (ראו: Gazit et al., 2020).

הצבא כבית-ספר לאומה

צבא האזרחים נתפס לא רק כארגון שיש לו תכלית אינסטרומנטלית - לנהל את האלימות המאורגנת כלפי חוץ מטעמה של המדינה, אלא יש ציפייה ממנו למלא גם תפקיד מדינתי של חברות הצעירים המשרתים בו ואף לשמש "בית-ספר לאומה" (School For the Nation). התפקיד התפתח עם התפתחותו של צבא ההמונים, בעיקר לאחר מלחמת-העולם השנייה. הציפייה בדמוקרטיה במערב הייתה שהצבא ימלא תפקיד מחברת במובן זה שיגבש את האומה, למשל, יעצב את זהותם של המהגרים. בעקבותיהן הלכו המדינות החדשות שקמו עם שקיעת הקולוניאליזם, בעיקר באסיה ובאפריקה, שציפו בהשראת תיאוריית המודרניזציה, שהצבא יחנך מחדש את החיילים לערכים מודרניים, ויעצב את זהותם כאזרחים הנאמנים למדינה ולא להתארגנויות שבטיות.

¹ <https://sourcebooks.fordham.edu/mod/1793levee.asp>

הציפייה הזאת נשענה על השילוב של היות הצבא מוסד טוטלי - המטיל על החיילים משמעת נוקשה ומגביל את האינטראקציה שלהם עם העולם האזרחי החיצוני - עם ההיקף ההמוני של הגיוס (Krebs, 2004). בהבעת הייתה ציפייה מן הצבא להקנות לחייליו ערכים אזרחיים ולהנחיל להם את המעלות הנחוצות לטובת הכלל - חוסר אנוכיות, אומץ לב, אחווה, פטריוטיות וסגולה אזרחית (Snyder, 1999, p. 8). הציפייה לתפקוד כבית-ספר לאומה התבססה בין היתר על ההנחה שהצבא מחולל אינטראקציה אינטנסיבית בין קבוצות מרקעים שונים ובתנאים שוויוניים יחסית, ולכן יש בכוחו להפחית את הדעות הקדומות ולחזק את האינטגרציה הבינ-גזעית, הבינ-עדתית, הבינ-דתית ועוד. הציפייה הזאת בלטה במיוחד בישראל, והתגלמה בחזונו של ראש הממשלה ושר הביטחון הראשון, דוד בן-גוריון. כאדריכל הצבא, הטיל בן-גוריון על הצבא תפקיד חברתי. בנאומו בכנסת ב-1949 אמר:

עלינו להתיק בכור המצרף גלויות ועדות מרוחקות בתרבויותיהן מאתנו ולעצב מחדש אומה אחידה. [...] הצבא הוא בימינו המסגרת היחידה במדינה, שבו נעלמות כל המחיצות העדתיות, המפלגתיות, המעמדיות והאחרות. כל חייל שווה לחברו במעמדו, בזכויותיו, במזונותיו, בשיכונו, במדיו. אחווה זו אסור שתהיה פורמלית וחיצונית בלבד, אלא יש למלא אותה תוכן חיובי תרבותי, אחווה של ייעוד ותפקיד, אחווה של התעלות חברתית ותרבותית (רוזנטל ושאלתיאל, 1966, עמ' 94).

במידה רבה, התרומה הזאת, המיוחסת לצבאות מגויסי החובה באשר הם, נהפכה למקור לגיטימציה העומד בפני עצמו להצדקתו של גיוס חובה - מקור החיצוני לצבא עצמו (Leander, 2004, p. 573). לפיכך, עקרון משנה נוסף של צבא אזרחים הוא הכוללנות. התרבות הפוליטית מייחסת חשיבות בפני עצמה הן לייצוג מרבי של הקבוצות החברתיות בצבא והן לשיעור גבוה של השתתפות צבאית. העיקרון הזה ניצב מעל לשיקולים כלכליים, ולא אחת אף מעל לצרכיו של הצבא עצמו. עקרון הכוללנות ממשיך להתקיים, וצבא האזרחים נותר על כנו - גם אם שירות החובה אינו מלא אלא מבוסס על בררנות. הרי גיוס מוחלט אינו קיים בדמוקרטיה, גם לא בעיתות מלחמה, ולעולם מתקיימת בררנות המסננת מן השירות את אלה שאינם מתאימים מבחינות גופנית, השכלתית ונפשית. עם זאת, מערכת הלגיטימציה של שירות החובה מתבססת במידה רבה על עקרונות של הוגנות, שבלעדיהם המדינה אינה נתפסת כראויה לאמון, לפחות בהקשר של מערכת הגיוס (Levi, 1997). לא בכדי, לדוגמה, גיוסם של חרדים לצבא בישראל נתפס ככורח לגיטימציוני - גם אם הוא אינו תואם את צרכיו האינסטרומנטליים של הצבא. קיים מתח בין הוגנות ובררנות - גם אם כזה הניתן להסדרה. התוצאה, כפי שלינדר (Leander, 2004) זיהתה (בהשוואתה בין מערכות גיוס החובה בצרפת ובשוודיה), היא שככל תפקידו החברתיים של הצבא נעטפים במיתוסים, כך נחלשת יכולתו לעשות רפורמות, המתאימות את מערכת הגיוס לצרכים המשתנים. הדבר יכול לגרום לבקיעים עמוקים במערכת הלגיטימציה של הגיוס עד כדי קריסתה. טיעון דומה מושמע גם בהקשר של ישראל (ראו בסיכום).

קרובס (Krebs, 2004) ציין, כאמור, שיש פער בין הציפייה מן הצבא והדימוי שלו ובין המציאות. לטענתו, השפעת הצבא על מגויסיו מעטה מן הצפוי. לינדר אף טענה שחלק מן הציפיות האלה הן בעצם מיתוסים לא מבוססים המשמשים להצדקת גיוס החובה. ואולם, אין ספק שגם אם הצבא אינו בית-ספר של האומה, הוא משפיע רבות על אנשים צעירים הנתונים תחת שליטתו הכמעט מוחלטת לאורך זמן. זאת, כשם שלאינטראקציה המתקיימת בין קבוצות שונות יש השלכות על מעמדן האזרחי ועל ציפיותיהן האזרחיות, בפרט במקרים שבהם השירות הצבאי מאפשר המרה של מעמד הנרכש בצבא למעמד אזרחי (Levy, 2013).

על הרקע הזה מפתח צבא האזרחים עניין חברתי רחב בתהליכים המתקיימים בתוכו, שלהם יש השפעה - גם אם בפורטנציה - על מבנה העוצמה בחברה. על כך מעידים המאבקים על גיוס, כאמור לעיל. זו גם הסיבה לכך שדמוקרטיה מערבית מפקחות על מדיניות כוח האדם הצבאית, ולכך שהקהילה הפוליטית מפקיעה מידי הצבא, לפחות בתחום הזה, את האוטונומיה המקצועית המוקנית לו על-פי הנורמה הדמוקרטית. זה היה גם הרקע לקריאתו של הסוציולוג הצבאי, מוריס ג'נוביץ, בעת המלחמה הקרה, ליצור זהות בין ערכי הקצונה האמריקנית לערכים האזרחיים - גם אם זו באה על חשבון המקצוענות הצבאית - כדי למתן את המתח בין הצבא והחברה (Janowitz, 1960, p. 420).

הדימוי של הצבא כבונה אומה אכן מעודד חשיבה ביקורתית, החושפת למשל את אי ההלימה בין החברות הצבאי לערכים הדמוקרטיים. הדימוי הזה מעודד ביקורת גם על תרומתו של הצבא לקיבוע אישיוון חברתי (Leander, 2004). כך, חשיבה ביקורתית גם חשפה עד כמה מסייעים הדימויים החיוביים האלה של הצבא כממלא תפקידים חברתיים לטשטש את תפקידו כמנגנון להפעלת אלימות, ובכך תורמים לנורמליזציה של הפעלת אלימות, כלומר, לחיזוק המיליטריזציה (Basham, 2016). לכן, הזכות להתנגד לצבא, ואפילו לגיוס אליו (סרבנות), נהייתה מרכיב בתפיסה של אזרחייל בדמוקרטיה שלאחר מלחמת-העולם השנייה. באותה עת החלה להתחולל התפנית מהתמקדות בחובת האזרח כלפי המדינה, לעיסוק בחובתה של המדינה להעניק לגיטימציה למערכת הגיוס (Leander, 2004, pp. 579-580).

המדינה מגדלת את החיילים והחיילות

למדינה יש תפקיד מרכזי בגיוס משאביה לתחזוק הצבא. הדבר נכון לכל צבא באשר הוא, אבל צמיחתו של צבא האזרחים הקנתה למדינה תפקיד מיוחד. לטענת תומסון, במערכת של שכירות חרב המדינה קנתה חיילים, ואילו במערכת של גיוס חובה היא יוצרת חיילים. לפיכך, מערכות הרווחה בעידן צבאות ההמונים מכוונות את עצמן בין היתר לגידולם של החיילים לעתיד. לדוגמה, במערכת הבריאות בבריטניה הוכנסו שיפורים לאחר שהתברר בשלהי מלחמת העולם הראשונה שהכשירות הגופנית של הגברים הצעירים נמוכה (Thomson, 1990, pp. 32-33). נוסף על כך, כינונה של מערכת רווחה מבוססת היוותה חלק

מן החוזה החברתי שנכרת בין המדינה לאזרחיה עם הופעתם של צבאות ההמונים המבוססים על אזרחים, חוזה שבמסגרתו נכלל גם תגמולם של החיילים המשוחררים.

החיילים ממושמיים כאזרחים

הופעתו של צבא האזרחים שינתה את אופייה של המשמעת הצבאית. הצבאות האירופיים עד תקופת המהפכה הצרפתית הטילו משמעת על חייליהם באמצעות ענישה גופנית ואף התאכזרות. נקודת המוצא הייתה הטלת פחד על החיילים, וכתוצאה מכך היה בצבאות מספר רב של עריקות. צבא צרפת שלאחר המהפכה שינה את השיטה. מאז נקודת המוצא הייתה שהמניע העיקרי של המגויסים אינו כספי אלא דאגתם לביטחון האומה. לכן, עונשים קשים ומשפילים לא עלו בקנה אחד עם מעמדו החדש של החייל כאזרח חופשי ושווה זכויות הנלחם כחלק מחובה אזרחית, אך גם כדי להבטיח את זכויותיו כאזרח. השימוש בעונשים צבאיים נמשך, אך הנחה אותם עקרון הצדק, ולא כפייה, ולא נעשה שימוש משמעותי בענישה גופנית. המשכורת נחשבה הכרחית למחיה מינימלית ולא כתמריץ. השליטה בחייל הפכה לנורמטיבית. המשמעת הייתה עצמית, והציות נעשה לעניין של רצון עצמי. הדפוס הזה התפשט בהדרגה לצבאות אחרים. גם אם היו מניעים אחרים, כמו אופיין של הטקטיקות בשדה הקרב, עדיין הן חייבו משמעת עצמית גבוהה (Lynn, 2019, pp. 800-1196). עריקה מן הצבא נתפסה בעידן צבא האזרחים כהתנגדות לערכי החברה ולא עוד, כפי שהיה, התנגדות לעצם השירות (Foucault, 2007, pp. 198-199).

בהמשגה רחבה יותר - היה זה מעבר הדרגתי ממשטר כפייה למשטר של תגמול. משטר התגמול התבסס על תגמולם של המשרתים בעבור הקרבתם הצבאית, או לפחות על ציפיותיהם של המשרתים כי יתוגמלו בעתיד - גם אם מנגנון הגיוס בנוי על אכיפה של המדינה, כלומר, על גיוס חובה. לתגמול יש שני רכיבים - תגמול חומרי, כלומר, כסף ושווי כסף, ותגמול סמלי, בראש ובראשונה, הזכויות שמקנה השירות הצבאי (כאמור לעיל) - אלה לצד סטטוס ויוקרה המופקים מעצם השירות הצבאי. הערך של התגמול הסמלי אינו רק למגויסים, אלא גם - ואף בעיקר - לקהילה החברתית שאליה הם משתייכים (לוי, 2015, עמ' 311-312). בישראל, למשל, זו יכולה להיות ציפייה לאזרחות מן השורה הראשונה של קהילות מהגרים, או של המיעוט הדרוזי.

צבא האזרחים נשלט בידי האזרחים

עם התעצבותם של צבאות האזרחים, המבוססים על גיוס המונים, התעצב גם העיקרון הדמוקרטי של שליטה של קהילת האזרחים על הצבא באמצעות המוסדות הנבחרים - המבטאת את ריבונות העם (Burk, 2002). תפקיד חשוב היה למלחמות שבהן לחמו צבאות האזרחים. מאז המהפכה הצרפתית חייבו המלחמות האלה גיוס המונים - בשונה מאוד מן המלחמות שקדמו להן שהתנהלו בין בתי המלוכה ושהן נפרסו צבאות מצומצמים שאוישו בשכירי חרב. לא רק שהמשאבים שנדרשו היו גדולים הרבה יותר מאלה שבהם נעשה שימוש במלחמות העבר, שלא השפיעו על אנשים מן השורה, אלא גם המטרות הפכו

מפוליטיות מוגבלות למלחמות על יעדים כמו דמוקרטיה וחירות (Kestnbaum, 2002). לכן, מרגע שבו הפכה המלחמה לאירוע שבו משתתפים ההמונים, נדרשה ההסכמה של האזרחים לצאת למלחמה (Handel, 2012, pp. 81-83). ההתניה הזאת תורגמה ליחסי חליפין, שבמסגרתם גייסה המדינה את משאבי אזרחיה ואת גופם בתמורה לזכויות שהעניקה להם, ובכלל זה זכויות פוליטיות שהורחבו גם לזכות לשלוט בצבא (Tilly 1997, pp. 193-215).

לא רק לשליטה הפוליטית הגלויה הייתה חשיבות, אלא גם להרכבו של הצבא. צבא אזרחים הוא במהותו צבא אוניברסלי במובן זה שהוא מייצג (או לפחות אמור לייצג) את כלל החברה. לכן יש סיכוי קטן שהצבא יפעל נגד המשטר או שהמשטר יגייס אותו להפעיל כוח לדיכוי קבוצה פוליטית כלשהי. על הרקע הזה, צמיחתו של צבא האזרחים לוותה בהרחקתו השיטתית משיטור פנימי וביצירתם של כוחות משטרה אזרחיים וייעודיים בהרחקתו (Mann, 1993, pp. 403-412). התהליך הזה תרם לדה-פוליטיזציה של צבאות האזרחים.

יתר על כן, בהינתן, כאמור, שהשירות הצבאי פיתח היררכיות חברתיות המבחינות בין קבוצות משרתות ללא משרתות ובין לוחמים המסכנים את חייהם לכאלה שהשירות שלהם אינו כרוך בסכנת חיים - תורגמו ההיררכיות האלה לקול פוליטי. התרומה הצבאית הקנתה קול פוליטי בנושאי צבא וביטחון - שנשלל מאלה שאינם מזוהים עם הקרבה צבאית. השלילה הזאת הייתה לא פורמלית אלא במישור התרבותי, במובן זה שקולם של אלה שאינם מקריבים לא קיבלו לגיטימציה ומשקל. דוגמה לכך היא תהליך הפוליטיזציה שעברה האימהות. הזכות המהותית לקול פוליטי התממשה רק משנכרכה באחריותן של הנשים לשלום בניהן ובנותיהן המשרתים/ות בצבא ("אימהות רפובליקנית"). המקרה התקדימי הבולט בישראל הוא התארגנות "אימהות נגד שתיקה" ב-1983 שביקשו למחות על שהייתו של הצבא בלבנון. הן מינפו את השירות בצבא של ילדיהן כדי לזכות בקול פוליטי בולט שלא היה להן קודם לכן (Helman, 1999).

זכותם של החיילים והחיילות ושל הקהילות החברתיות שאליהן הם משתייכים לקול פוליטי, קובעת את אופי המשא־ומתן שאותו הם מנהלים מול המדינה. למשא־ומתן הזה שישה מאפיינים. הראשון - מכיוון שהחווה שנכרת בין המדינה והמגויסים מתווך לא אחת באמצעות הקבוצות החברתיות שאליהן הם משתייכים, כשמערכת התגמולים ומחויבות המדינה היא כלפי הקבוצה ולא רק כלפי המגויס, צבא האזרחים מעודד אזרחים למשא־ומתן קבוצתי, שבו, כאמור, ערכים רפובליקניים ממלאים תפקיד בהצדקת תביעות. התופעה המוכרת בישראל של הצגת החיילים כ"ילדים", שעליהם הוריהם מגוננים בשיח הציבורי (למשל, בתביעה לצאת מלבנון) היא חלק מן התסמונת הזאת, המוכרת בגרסאות שונות גם בצבאות אחרים שהתבססו על גיוס חובה (ראו: Freeman, 2017).

המאפיין השני - בשל קיומו של משטר גיוס חובה, המדינה אינה יכולה לפטור תביעות העולות מחיילים ומקהילותיהם בטענה שלרשות החיילים בחירה חופשית להימנע מגיוס. המאפיין השלישי - השילוב של מוטיבציה רפובליקנית עם חובת המדינה, מגביר את נטיית

הפוליטיקאים להקשיב לקולות המגיעים מן הצבא ומהקהילות שאליהם החיילים משתייכים.

המאפיין הרביעי - רגישות המדינה לקולות האלה גוברת, גם כי משטר גיוס החובה כופה שירות על אלה הרוצים לשרת ועל אלה שאינם רוצים לשרת, על אלה המזדהים ערכית ואידיאולוגית עם המשימה הצבאית ועל אלה המתנגדים לה. מערכת הלגיטימציה של מדיניות הגיוס לכן רגישה, ומוסדות המדינה פועלים שלא לסדוק אותה, שכן סדקים רחבים יכולים לעורר התנגדות רחבה לגיוס כפי שקרה בארצות-הברית במלחמת וייטנאם.

המאפיין החמישי - העוצמה של הגורמים האלה גוברת משום שגיוס החובה משפיע יותר מאשר הגיוס ההתנדבותי על קבוצות מבוססות, כלומר, קבוצות שלהן משאבים ופנאי לפעולה קולקטיבית. לכן גוברת הקשב של המדינה לקולות היוצאים מצבא של גיוס חובה. המאפיין השישי - שירות החובה מעודד השמעת "קול" ולא "יציאה" - על-פי מושגיו הידועים של אלברט הירשמן (Hirschman, 1970). הנטייה לקול גוברת כשיכולת הבחירה של הפרט מצומצמת, והוא אינו יכול בקלות "לצאת", במקרה הזה, לערוק או להגר (הסקירה הזאת מבוססת על Levy, 2014).

צבא האזרחים מחזק אפוא, מעצם התבססותו על גיוס חובה, את אזרחותם של המשרתים בו ואת זו של קבוצותיהם החברתיות, כלומר, את נטייתם להשתתף בעיצוב פניה של הקהילה הפוליטית באמצעות המינוף של תרומתם הצבאית. הם אינם נחשבים למי שבחרו לשרת מרצונם החופשי, ולכן לא ניתן לפטור את המדינה מחובותיה כלפיהם בטענה של בחירה חופשית, אלא לשפר את המציאות שהשירות כפה עליהם ועל הקהילות אליהם הם משתייכים. הם אינם שכירים שהמניע הכלכלי מביא אותם לשירות, ולכן ניתן לחזק בכסף את המניע לשרת כדי לגבור על התנגדות למשימה צבאית לא רצויה. אלה הם אזרחים שהשירות עבורם הוא חובה, אבל גם חובה המקנה זכויות, לרבות פוליטיות. חובת השירות מטילה חובה גם על המדינה. שני הצדדים כלואים במערכת חוזית שיש חסמים גבוהים להשתחרר ממנה, ולכן נגזרות ממנה חובות הדדיות.

המרכיבים האלה של צבא האזרחים נחלשים בהדרגה בדמוקרטיה המתועשות מאז שנות ה-60 של המאה ה-20. שקיעתו של גיוס החובה ברוב הדמוקרטיות המתועשות נבעה מן הגורמים הבאים: התנגדות אידיאולוגית לגיוס; השתלטות של עקרונות כלכליים על המערכת הצבאית; הפחתת איומים חיצוניים שהובילה לצמצום ניכר של הצבאות; התעצמות שיח הזכויות הליברלי, שלווה בהרחבת זכויות שאינן מותנות בשירות צבאי; וסתירה בין המצופה מהצבא (למשל, לשמש בית-ספר לאומה) ובין תפקודו בפועל. גם בישראל בעשור השני של שנות האלפיים השיח הציבורי כבר אינו שולל, כפי שהיה בעבר, מעבר למודל גיוס אחר (הרמן ואחרים, 2019, עמ' 98).

הצבא שלאחר צבא אזרחים

המושג המקובל לצבא שאינו מבוסס על גיוס חובה הוא צבא התנדבותי (Volunteer Army). בעברית, המושג המקובל הוא גם צבא מקצועי. המושג הזה מקובל גם בשיח האקדמי הבין-לאומי, אך אינו מדויק. לא זה המקום לבחון את השתרשותו, אבל חשוב להבחין בין המודלים של הגיוס בהתאם למנגנון המסדיר אותם. צבא גיוס חובה הוא צבא שבו גיוס כוח האדם לצבא מוסדר בכפייה מדינתית. המדינה יכולה להשתמש בכפייה הזאת באופן בררני - כפי שנהוג בכל הדמוקרטיות שבהן קיים עדיין גיוס חובה (לרבות ישראל), אבל גם הבררנות בגיוס היא בסמכותה הבלעדית של המדינה.

בשונה מכך, גיוס התנדבותי הוא מודל שבו המנגנון המסדיר את גיוס כוח האדם לצבא הוא שוק העבודה. זהו מנגנון של היצע וביקוש. לכן, המשרתים בצבא התנדבותי הם מתנדבים במובן זה שהם מתגייסים מכוח בחירתם החופשית, אבל הם אינם מתנדבים במובן של עבודה ללא תמורה. נהפוך הוא, מנגנון ההיצע והביקוש מחייב לשלם להם שכר - גם אם לא גבוה - כדי למשוך אותם לשורות. בישראל, המדינה היא שמסדירה בכפייה את השירות בצבא הסדיר ובמילואים, שוק העבודה מסדיר את השירות בצבא הקבע וקיימים גם מנגנוני ביניים נוספים, אך תקצר היריעה מלפרט אותם במסגרת הזאת.

האם צבא מתנדבים אינו עוד צבא אזרחים? שקיעתו של צבא האזרחים מאז שנות ה-60 של המאה ה-20 (בריטניה הייתה הראשונה שביטלה את גיוס החובה בהדרגה עד 1963) הובילה למאמץ מחקרי שמטרתו הייתה לאפיין את הצבא שהוקם על חורבות גיוס החובה. הסוציולוג הצבאי צ'רלס מוסקוס (Moskos, 1977) כינה זאת - בהתייחסו לצבא ארצות-הברית - מעבר של השירות הצבאי משליחות, שאפיינה את הצבא המבוסס על גיוס החובה, כלומר, צבא האזרחים לפי הטרמינולוגיה שהוגדרה במאמר הזה, למשלח יד. החייל אינו חדור עוד שליחות אזרחית אלא הוא שכיר. המאפיינים התרבותיים והארגוניים של הצבא החדש כונו צבא פוסט-מודרני (מוסקוס, 2001). זהו צבא מקצועי (עם מגוון התמחויות), קטן, משימותיו מגוונות (למשל, שמירה על השלום ולא רק הגנה על המולדת), הוא מתרחק מהחברה ככל שהגבולות מולה נאטמים, אבל יש בו רגישות לשינויים המתחוללים בחברה, והוא פתוח לגיוון מקורות הגיוס (מאפשר השתלבות של מיעוטים, נשים ולהט"ב עד כי הפך ל"מעבדה חברתית").

אפיון ארגוני אחר הציג הסוציולוג של הצבא אנתוני קינג, שהמשיג את השינוי כמעבר מצבא פורדיסטי לצבא פוסט-פורדיסטי (King, 2006). המעבר הזה משולב אף הוא בביטולו של גיוס החובה. בצבא הפוסט-פורדיסטי, כלומר צבא שלא מבוסס עוד על קו ייצור אחוד, כזה המזוהה עם חברת פורד ההיסטורית, מתחוללים כמה תהליכים, ובהם התמקצעות והתמחות, העברה למיקור חוץ של משימות לוגיסטיות שאינן חלק מעיסוקי הליבה של

הצבא, הגברת שליטה אך גם שילוביות בין־זרועית והשטחה של ההיררכיה הארגונית. ההמשגה הזאת אינה ממוקדת בשינוי ביחסי חייל-צבא, עם שינוי פניו של צבא האזרחים.

המשגה קונקרטי יותר של היחסים האלה היא "צבא השוק" (לוי, 2019; Levy, 2010). המודל של צבא זה השתנה בהדרגה מן המודל הקלסי של צבא האזרחים, אך ההבחנה בין שניהם אינה בינארית. בחלק הראשון של המאמר הרי נטען שצבא האזרחים החליף את הצבא שהתבסס על שכירי חרב. לאחר ביטול גיוס החובה שכירי החרב לא חזרו לזירה הצבאית, ודאי שלא בהמוניהם, והעיקרון הרווח בעולם הוא שאזרחי המדינה הם אלה שמשרתים בצבא. ובכל זאת, חלק מן המאפיינים המובהקים של צבא אזרחים ניטלו בהדרגה מן הצבא הזה. בהדרגה - משום שלא כל המאפיינים החדשים מופיעים בעוצמה רבה בשלב הראשון של השינוי, השלב שבו המדינה מעבירה את מנגנון ההסדרה של הגיוס מכפייה אל שוק העבודה. המעבר הוא הדרגתי, וחלק מן המרכיבים של צבא האזרחים נותרים או מעוצבים מחדש.

להלן סיכום תמציתי של השינויים בהתאם למאפיינים שהוצגו בחלק הקודם.

1. **אזרחי המדינה משרתים בצבא אך אין זה מרכיב באזרחותם.** ככל ששיח האזרחות הליברלי מתחזק - נחלשת ההתניה של האזרחות בשירות צבאי. החיילים הופכים לשכירים בצבא בתמורה לחוזה עבודה. דפוס המשאומתן שלהם עם הצבא משתנה בהדרגה מדפוס רפובליקני קבוצתי, שבו מוענקות זכויות קולקטיביות למשרתים ולקבוצות שאליהם הם משתייכים, לדפוס אישי או ליוניוניזציה, כלומר, למיקוח הנושא יותר ויותר אופי כלכלי. אף ששכירי החרב אינם חוזרים לצבא, חלק מכוח האדם של צבא המתנדבים מאויש באמצעות חברות ביטחוניות, לרבות כאלה הממלאות משימות שאינן בליבה הקרבית של הצבא אבל הן בהחלט משימות מבצעיות, כמו אבטחה - כפי שבלט בפריסתו של הצבא האמריקני בעיראק. במידה רבה, הנכונות להקרבה בפעילות צבאית הופכת למוצר שוק שיש לו תג מחיר.

עם זאת, הרפובליקניזם לא מת. יש לו כמה צורות. הראשונה, כאמור, עידוד מהגרים להתגייס לצבא ארצות־הברית הפרוס מעבר לים לווה בהבטחת מסלול התאזרחות מהיר למהגרים המתגייסים (Krebs, 2009, p. 164). עם זאת, הבטחה כזאת מצמצמת את התגמול הסמלי, שהוא ערך מרכזי בחליפין הרפובליקני, לזכויות פורמליות, ואלה חלות על פרטים ולא על קהילות. הצורה השנייה - רפובליקניזם יכול להצדיק זכויות אינדיווידואליות כלכליות. במידה רבה, בשיח של ארגוני המילואים בישראל עם המדינה הדרישה לתגמולים חומריים מוצדקת לא רק במונחים של עבודה, אלא גם במונחים של תרומה למדינה.

הצורה השלישית - דמותו של האזרח־חייל מופיעה בשיח הליברלי כדמות הסמלית

של האזרח המופתי המסכן את חייו ומוכן להקריבם למען הקולקטיב כמאפיין את השיח האמריקני בתקופת המלחמה בעיראק (Krebs, 2009). מנקודת מבט ביקורתית יותר ניתן לתפוס את ההתפתחות הזאת בשיח כגילוי של תחושת אשמה של החברה כלפי שברירי האחוזים הבודדים שמתגייסים. ייתכן גם שזה מהלך הממנף (גם אם ללא כוונה מפורשת) את הזיקה ההפוכה בין סוגי התגמולים הניתנים בתמורה לשירות צבאי - הגדלת התגמול הסמלי מפחיתה את הצורך להעניק תגמולים חומריים (Levy, 2007).

2. **הגבולות בין הצבא לחברה נאטמים בהדרגה.** משך השירות של מתנדבים ארוך באופן משמעותי מזה של חיילי החובה, ולכן הרוטציה שבין שתי המערכות נחלשת. לכן, דווקא בתקופה שבה צבאות המערב מצטמצמים, והמרכיב ההתנדבותי מקצועי שלהם יוצר חיץ ביניהם ובין החברה, השימוש בכוחות מילואים משרת לא רק צורך אינסטרומנטלי אלא גם לגיטימציוני, כלומר, התבססות על אנשי המילואים כאזרחים-חיילים משמשת דרך לחיזוק האחיזה הנחלשת של הצבא בחברה (ראו: Gazit et al., 2020).

3. **הצבא אינו מצטייר עוד כבית-ספר לאומה.** תפקידו החברתיים של הצבא, האמיתיים או המדומיינים, מצטמצמים ככל שהוא מתכווץ. אמנם השפעתו על המגויסים חזקה יותר בשל משך השירות הארוך יותר, אבל הצבא משפיע על מספר קטן יותר של אזרחים. עם זאת, הוא ממשיך להיות מכשיר חשוב לאינטגרציה, ולו סמלית, בכך שדווקא שינויים במעמדו ובבסיס גיוסו מחייבים אותו להגביר את שילובן של קבוצות ממוגוון מקורות תרבותיים, שבנסיבות אחרות נדחקו לשוליו.

מבחינת הצבא יש לכך כמה יתרונות: א. רגישותו לחברה האזרחית גוברת, ולכן הוא חותר לצמצם פערים מולה, כפי שמעידה התמה של הצבא הפוסט-מודרני שהוצגה לעיל - זאת בפרט כארגון הנאבק על משאביו יותר מבעבר. ב. הוא מגוון את מקורות הגיוס. הסיבה לכך היא שקבוצות המעמד הבינוני המבוססות אינן זקוקות עוד לצבא - לא כמעסיק ולא כמכשיר להשגת זכויות - בעוד שעבור הקבוצות החדשות (נשים, להט"ב, מהגרים ועוד) השירות נותר בעל ערך סמלי חשוב. ג. הצבא מפחית עלויות גיוס שכן הקבוצות האלה מוכנות להתפשר על התשואה החומרית הנמוכה יחסית של השירות, מכיוון שלגיוס לצבא יש בעיניהן עדיין ערך סמלי. לכן צבאות המתנדבים מגבירים את מאמציהן לגייס קבוצות ממעמד נמוך (ראו: Basham, 2016 על צבא בריטניה). ד. גיוס קבוצות ממעמד נמוך משפר את התדמית המוסרית של הצבא (Ibid).

לא בכדי, התמות של שוויון הזדמנויות תעסוקתי וניהול שונות התפתחו בצבאות המתנדבים כצורך לזכות בלגיטימציה ולשקף ערכים חברתיים בולטים. כפי שמעיד המקרה של הצבא הבריטי. ניהול שונות, כלומר, התאמת מדיניות כוח האדם

לצרכים התרבותיים הייחודיים של קבוצות שונות, אף התפתח (במקרה של מגדר), כמענה לביקורת שנמתחה על הצבא על מדיניותו המפלה (Woodward & Winter, 2006).

חשוב להדגיש - יכולתו של צבא אזרחים למלא את תפקידו התבססה במידה רבה על היותו צבא ההמונים (שירות צבאי אינו יכול לשמש קריטריון למעמד אזרחי, אלא אם נעשה גיוס של המונים). להיקף הגיוס אף היה לעיתים ערך מעל לצורכי הצבא. בשונה ממנו, צבא מתנדבים יכול לקדם יעדים חברתיים גם ללא מסה גדולה של אנשים, בפרט משימות חברתיות המקדמות את צרכיו. לכן, כששירות החובה שוקע במרבית מדינות המערב, יכולה הרחבת השימוש בשירות האזרחי לייצג היבט אחר של המאמץ לשמר את התפיסה של השירות, לאו דווקא הצבאי, כסגולה אזרחית שיש להקנותה לצעירים (ראו Eberly & Gal, 2006).

4. **חברת השוק ניצבת מעל הצבא.** מרגע שבו חברת השוק מתחזקת בדמוקרטיה המתועשות, הצבא מצטמצם ותפקידו החברתיים אינם מבוססים עוד על מסה גדולה של חיילים וקצינים. יתר על כן, ההתבססות על מתנדבים שכירים מייקרת את עלויות כוח האדם, ולכן מעודדת תחליפים - הן טכנולוגיים והן כאלה המבוססים על מיקור חוץ - שיכולים להוביל עוד יותר לצמצום הצבא. הטמעת ערכי השוק משתקפת גם בתהליכים נוספים, שמגבירים את נטייתם של הצבאות לחקות בצורות שונות תאגידיים עסקיים (ראו: לוי, 2019).

5. **המדינה מגדלת את החיילים, אבל פחות מבעבר.** שקיעתו של צבא האזרחים משולבת בהתחזקות התפקיד של חברות עסקיות לספק לצבא כוח אדם. המשמעות - השוק, ולא רק המערכות הציבוריות, מפתח את כוח האדם הנחוץ לצבא. חשוב מכך, צמצום הצבאות התפתח יחד עם צמצומה של מדינת הרווחה. מעבר למניעים הניאורליברליים לניווט, היא אינה נחוצה עוד לגידול צבא המונים, שגם לא נתפס עוד כמכשיר לצמצום פערים חברתיים (ראו: Kentor et al., 2012; Silver, 2015).

6. **החיילים ממושמצים כשכירים מקצועיים.** המשמעת הצבאית מבוססת קודם כול על ההחלטה העצמית של המגויס להצטרף לצבא, ועל התלות שלו בצבא כמקור פרנסה. התלות הכלכלית מרסנת הפרות משמעת מסוגים שונים. מתהווה, כפי שכינה זאת דיוויד קורטרייט (Cortright, 1975) economic conscription, כלומר אכיפה כלכלית של גיוס. כמו כן, האתוס המקצועי, המעודד רמה גבוהה של גאווה עצמית, והחיבור שלו עם לכידות חברתית גבוהה של היחידה הלוחמת (תוצאה של משך שירות משותף ארוך) יוצרים מרחב של סנקציות חברתיות פנים-יחידתיות על תפקוד לקוי או על משמעת לקויה, זאת בד בבד עם שימוש מועט בהעמדה לדין של חיילים (King, 2015).

7. **צבא השוק מפוקח עלידי השוק.** מצבא המפוקח (גם אם בצורה גירעונית) עלידי קהילת האזרחים שלצבא יש מחויבות כלפיה, מתעצב מעבר לפיקוח שוק, המסיט בהדרגה את מחויבות הצבא אל משלמי המיסים. צמצום בסיס הגיוס הפחית את העניין של האזרחים בצבא, בפרט משום שההרכב החברתי שלו נוטה לגיוסם של אלה שקבוצותיהם חסרות משאבים לפעולה קולקטיבית - כזאת היכולה לאתגר את המדיניות הצבאית. השמרנות המאפיינת את המגויסים החדשים מגבירה את זיהויים עם המשימה הצבאית. זו אחת הסיבות לכך שפוחת הסיכוי שתצמח התנגדות מתוך שורות הצבא למשימה מבצעית - התנגדות שתזין מחאה חברתית.

המעבר לבסיס התנדבותי מחליש גם את מחויבות המדינה כלפי המגויסים, שבחרו לכאורה בשירות כבחירה חופשית (Levy, 2014). כדי לצמצם עוד יותר את העניין הציבורי בצבא מתחזק השימוש בטכנולוגיות המרחיקות את הסיכון מן הלוחמים, מה שהקל על פריסת הצבאות למבצעים מעבר לים (ראו לדוגמה, Chamayou 2015, pp. 186-189, על פריסת כלי טיס בלתי מאוישים). ואם לא די בכך, הגברת השימוש בחברות ביטחוניות משמשת אף היא מנגנון לעקיפת התנגדות פוליטית לפריסה צבאית. (Cusumano, 2016) בה בעת, האתוס הניאורליברלי החותר לצמצום ההוצאה הציבורית, לצד האמרת מחיריהן של מערכות הנשק והעלייה שחלה בעלויות של כוח האדם המקצועי - כל אלה מעודדים ביקורת על משאביו של הצבא, או פיקוח שוק, שבו האחראיות של הצבא מכוונת כלפי משלם המיסים, ולא כלפי האזרח.

אלה הם המאפיינים של צבא השוק - הצבא שצומח עם שקיעתו של צבא האזרחים. עם זאת, המעבר אינו חד ואינו תמיד בינארי. על-פי מושגיו של מוסקוס, הצבאות מתמודדים עם ההשפעה של שני הגיונות מוסדיים סותרים: ההיגיון המוסדי - הרואה בשירות הצבאי שליחות לאומית, וההיגיון התעסוקתי - הרואה בשירות משלח יד, שערכו נמדד במונחי שוק. אימוץ מלא של היגיון תעסוקתי לא רק מחליש את מעמדו של הצבא בחברה, אלא גם מקשה עליו לשמר את המוטיבציה להקרבה צבאית, בעיקר הקרבת חיים. לכן פטריוטיזם, והאמצעים להנחלתו, ממלאים תפקיד מרכזי בצבאות הפוסט-אזרחיים. יתר על כן, הצורך להטמיע ערכים פטריוטיים ולעודד הקרבה מעודד מיליטריזציה ואף שימוש בסמלים דתיים (ראו לעיל הטיעון על ההדתה). בה בעת, אימוץ מלא של ההיגיון המוסדי יחליש את הלגיטימיות של הצבא מול קבוצות המעמד הבינוני-גבוה, המושפעות מן האתוס של חברת השוק ומצפות שהצבא יתאים את עצמו לאתוס הזה. לכן, לא רק שהמעבר אינו בינארי, אלא גם אינו בהכרח לינארי ובלתי הפיך. צורכי ביטחון חדשים יכולים לעודד חזרה לגיוס חובה ולו חלקי. לדוגמה, כך נהגה שוודיה ב-2017 כשחידשה באופן חלקי את גיוס החובה, תוך שילוב מרכיבים של צבא התנדבותי ושל צבא חובה, כתגובה להערכתה שהאיום הרוסי מתעצם (Holmberg & Nilsson, 2018).

סיכום: ההשלכות על ישראל

צה"ל מכונה "צבא העם". זהו כינוי סמלי, עמום ונתון לפרשנויות מגוונות. ואולם, במהותו המושגית הוא צבא אזרחים, הגם (ואולי אף בשל) שאינו מגייס אזרחים פלסטינים אלא על בסיס התנדבותי מצומצם. מאז שנות ה-90 הפך "צבא העם" בהדרגה למילה נרדפת לגיוס חובה, והדבר אך מגביר את העמימות המושגית. המאמר הזה ביקש להבהיר את המושג צבא אזרחים. להבהרה הזאת יש חשיבות בכמה תחומים לקוראים ולקוראות בישראל.

ראשית, ההבהרה המושגית נדרשת כתכלית בפני עצמה, בפרט עבור הקהילה האקדמית. יתר על כן, היא מציבה את לימוד הצבא בישראל בקונטקסט היסטורי והשוואתי רחב יותר, ואף מראה שמאפיינים שונים של צה"ל אינם כה ייחודיים, כפי שנהוג לחשוב בישראל. מובן שהבהרה זו גם מאפשרת לספקנים שבינינו לשפוט עד כמה הצבא היה אי פעם צבא אזרחים.

שנית, "צבא העם" הוא מושג מורכב, וודאי אינו אמור לשמש מילה נרדפת לגיוס חובה. כשם שצבאות אזרחים יכולים לשמור על חלק ממאפייניהם גם לאחר ביטולו של גיוס החובה, גם הצבא הישראלי יכול לשמור על חלק ממאפייניו לאחר שיוסב בבוא היום לצבא מתנדבים. חשוב מכך, הסמל של "צבא העם" נועד לא רק להגן על גיוס החובה, ואולי אף ליצור פאניקה מוסרית מסכנת ביטולו, אלא נועד גם לרומם את הצבא ולהעניק לו מעמד הניצב מעל לחלוקה המגזרית של החברה היהודית בישראל. כך, הצבא מוצג כשייך לעם היהודי במובנו האוניברסלי. לא זו המסגרת להסביר עד כמה הניסיונות לרומם את מעמדו של הצבא פוגעים ביכולת הממשית לפקח עליו ולהגביל את עוצמתו - כפי שנדרש בדמוקרטיה. ואולם, דווקא הפרשנות העמומה של "צבא העם" מעלה את האפשרות שהמופקדים על הצבא יבקשו להמשיך ולכנות אותו ככזה גם כאשר יבוטל או לפחות ייחלש מאוד גיוס החובה. סימן לכך כבר נתן הרמטכ"ל רא"ל גדי איזנקוט, שאמר בעת פרישתו כי בעקבות תקופת כהונתו צה"ל הוא "צבא עם ממלכתי, אבל מקצועי יותר"². היברידיות של "צבא עם" מקצועי מתהווה בהדרגה. תפקיד החוקרים הוא להסיר את המסכה הזאת ולהבין את מה משרתות התוויות האידיאולוגיות.

שלישית, ההבהרה המושגית מעודדת אותנו לשים לב למאפיינים של צבא האזרחים, שנפגעים כאשר ממשיכים לכנות בשיח הציבורי את הצבא "צבא העם". גיוס התנדבותי בפועל לצבא המילואים (המסמן ההיסטורי של "צבא העם") ותמורת תגמול חומרי; שילוב שירות חובה עם שירות התנדבותי במסלולים כמו קורס טיס, קורס חובלים ויחידות מובחרות; הצמדת תג מחיר כלכלי לשירותם של חיילי החובה והשפעתו על קיצור שירות החובה - כל אלה ואחרים הם מן הסממנים של התרחקות מצבא האזרחים. התהליך הזה

² "אני מכין את הצבא למלחמה ולא מתרגש מכל מיני אנשים קיקיוניים בצמתי השפעה שעושים פרופוגנדה" - ריאיון עם גדי איזנקוט (אלכס פישמן ויוסי יהושע), המוסף לשבת, ידיעות אחרונות, 29 במרס 2018.

מתנהל מתחת לרדאר של השיח הציבורי, ואינו נתפס כמסכן את מהותו של הצבא כל עוד המסגרת המסדרת היא גיוס החובה הפורמלי, כלומר, "צבא העם" בהמשגתו החדשה.

רביעית, ההתרחקות מצבא האזרחים אמורה לעורר עניין בכל הנוגע לפוטנציאל להחלשת העניין הציבורי בצבא, ולכן גם להחלשת הפיקוח הפוליטי עליו. לפיקוח יש משמעות רבה במצב שבו צה"ל נפרס למאבק מזוין בכמה זירות, לרבות תחזוק שליטה ישירה בגדה המערבית ושליטה עקיפה ברצועת עזה. חמישית, כפי שכבר נטען (לוי, 2015), "צבא העם" כסמל מקשה על עריכת רפורמות במערך הגיוס כל עוד הצבא נתפס כבעל תפקידים חברתיים, כמגדיר של היררכיית הזכויות בישראל וכמי שמחויב לאתוס של שוויון בנטל. קרוב לוודאי שכדי לשמר את עקרון גיוס החובה יש צורך ברפורמות שיתנערו מן הסמלים האלה, לדוגמה, מעבר לגיוס בררני פורמלי, המסיר מעל סדר היום את סוגיית גיוסם של החרדים, סוגיה המכרסמת בלגיטימציה של גיוס החובה. "צבא העם" ניצב במידה רבה נגד שירות החובה.

התנאי לחידוד התובנות האלה הוא שלא רק שהציבור הישראלי יגלה עניין בצבא, התעניינות ביקורתית ולא רק רגשית, אלא גם שנבין נכונה את העקרונות שעליהם מבוסס הצבא, צבא האזרחים.

מקורות

הרמן, ת., ענבי, א., קביסון ו., והלר א. (2019). *מדד הדמוקרטיה הישראלית 2019*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

יחזקאלי, פנחס (עורך). (2009). *צה"ל - צבא העם או צבא מקצועי*. תל-אביב: משרד הביטחון- ההוצאה לאור.

כהן, ס. (2015). הצגת מושג "צבא העם". הרצאה שנתנה בסדנה *ליבון המושג "צבא עם"*, המכון למחקרי ביטחון לאומי, 7 ספטמבר.

לוי, י. (2015). "צבא העם" נגד גיוס חובה. *משפט וצבא* 21(א), 309-340.

לוי, י. (2019). הצבא וחברת השוק: מסגרת מושגית, בתוך לוי, י., גזית, נ., משה, ר., והרנס א. (עורכים). *הצבא וחברת השוק בישראל*. רעננה: הוצאת הספרים של האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 52-11.

לוי, י. (2020). המושג המתעתע של "צבא העם". <https://www.youtube.com/watch?v=FCwOGTzXcfg>

מוסקוס, צ. (2001). לקראת צבא פוסט-מודרני? *תרבות דמוקרטית* 4-5, 213-232.

רוזנטל, י. ושאלתיאל, א. (1966). *דוד בן-גוריון: ראש הממשלה הראשון- מבוחר תעודות (1947-1963)*. ירושלים: ארכיון המדינה.

Andreski, S. (1954). *Military organization and society*. London: Routledge.

Avant, D. (2000). From mercenary to citizen armies: Explaining change in the practice of war. *International Organization*, 54(1), 41-72.

Basham, V. M. (2016). Raising an army: The geopolitics of militarizing the lives of working-class boys in an age of austerity. *International Political Sociology*, 10(3), 258-274.

Ben-Eliezer, U. (1995). A nation-in-arms: state, nation, and militarism in Israel's first years. *Comparative Studies in Society and History*, 37(2), 264-285.

Brubaker, R. (1992). *Citizenship and nationhood in France and Germany*. Harvard MA: Harvard University Press.

- Burk, J. (2000). The Citizen Soldier and Democratic Societies: A Comparative Analysis of America's Revolutionary and Civil Wars. *Citizenship Studies*, 4(2), 149-165.
- Chamayou, G. (2015). *A Theory of the Drone*. New York: New Press.
- Cortright, D. (1975). Economic conscription. *Society*, 12(4), 43-47.
- Cusumano, E. (2016). Bridging the gap: Mobilisation constraints and contractor support to US and UK military operations. *Journal of Strategic Studies*, 39(1), 94-119.
- Eberly, D J. and Gal R. (2006). *Service Without Guns*. Lulu.com.
- Forrest, A. (2003). La Patrie en Danger: the French Revolution and the First Levée en Masse, in Daniel Moran and Arthur Waldron (Eds.). *The people in arms: Military myth and national mobilization since the French revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 8-32.
- Foucault, M. (2007). *Security, territory, population: lectures at the Collège de France, 1977-78*. New York: Springer.
- Freeman, Y. (2017). *From an army of sons to an army of some*. PhD dissertation, Hebrew University of Jerusalem.
- Gazit, N., Lomsky-Feder, E., Ben-Ari, E. (2020). Military covenants and contracts in motion: Reservists as transmigrants ten years later. *Armed Forces & Society* (forthcoming).
- Handel, M. I. (2012). *War, strategy, and intelligence*. Abingdon, Oxon: Taylor and Francis.
- Helman, S. (1999). From soldiering and motherhood to citizenship: A study of four Israeli peace protest movements. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 6(3), 292-313.
- Hirschman, A. O. (1970). *Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states*. Cambridge, MA.: Harvard University Press 1970.
- Holmberg, A., & Nilsson, S. (2018). Developments in civil-military relations: The Swedish Armed Forces managing legitimacy in a post-materialist society. *Res Militaris*, 8(1) (digital journal).
- Janowitz, M. (1960). *The professional soldier: A social and political portrait*. Glencoe, IL: Free Press.
- Janowitz, M. (1976). Military institutions and citizenship in western societies. *Armed forces & society*, 2(2), 185-204.
- Kentor, J., Jorgenson, A. K., & Kick, E. (2012). The “new” military and income inequality: A cross national analysis. *Social Science Research*, 41(3), 514-526.
- Kestnbaum, M. (2002), Citizen-soldiers, national service and the mass army: The of conscription in revolutionary Europe and North America, in Mjøset, L. and van Holde, S. (Eds.) *The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces*. Bingley, UK: Emerald, pp. 117-144.
- King, A. (2006). The post-Fordist military. *Journal of Political and Military Sociology*, 34(2), 359-374.
- King, A. (2015). Discipline and punish: Encouraging combat performance in the citizen and professional army, in King A. (Ed.). *Frontline: Combat and cohesion in the Twenty-First Century*. Oxford: Oxford University Press, pp. 93-117.
- Krebs, R. R. (2004). A school for the nation? How military service does not build nations, and how it might. *International Security*, 28(4), 85-124.
- Krebs R. R. (2009). The citizen-soldier tradition in the United States: Has its demise been greatly exaggerated? *Armed Forces & Society*, 36(1), 153-174.

- Leander, A. (2004). Drafting community: Understanding the fate of conscription. *Armed Forces & Society*, 30(4), 571-599.
- Levi, M. (1997). *Consent, dissent, and patriotism*. New York: Cambridge University Press.
- Levy, Y. (2007). Soldiers as laborers: A theoretical model. *Theory and society*, 36(2), 187-208.
- Levy, Y. (2010). The essence of the "Market Army". *Public Administration Review*, 70(3), 378-389.
- Levy, Y. (2013). Convertible sacrifice: A conceptual proposition. *Sociological Perspectives*, 56(3), 439-463.
- Levy, Y. (2014). The paradox of recruitment. *Defence Studies*, 14(2), 216-232.
- Levy, Y. (2020). Theorizing desecularization of the military: The United States and Israel. *Armed Forces & Society*, 46(1), 92-115.
- Lomsky-Feder, E., and Sasson-Levy O. (2018). *Women soldiers and citizenship in Israel: Gendered encounters with the state*. New York and London: Routledge.
- Lynn, J. A. (2019). *The bayonets of the republic: Motivation and tactics in the army of revolutionary France, 1791-94*. London and New York: Routledge (Kindle).
- Machiavelli, N. (2012). *The art of war and the prince*. New York: Start Publishing (Kindle).
- Mann, M. (1993). *The sources of social power. Vol. II: The rise of classes and nation-states, 1760-1914*. New York: Cambridge University Press.
- Mettler, S. (2005). *Soldiers to citizens: The GI Bill and the making of the greatest generation*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Moskos. C. (1977). From institution to occupation: Trends in military organization. *Armed Forces & Society*, 4(1), 41-50.
- Ndegwa, S. N. (1997). Citizenship and ethnicity: an examination of two transition moments in Kenyan politics. *American Political Science Review*, 91(3), 599-616.
- Sasson-Levy, O. (2003). Military, masculinity, and citizenship: Tensions and contradictions in the experience of blue-collar soldiers. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 10(3), 319-345.
- Silver, B. J. (2015). Labour, war and world politics: contemporary dynamics in world-historical perspective, in Kees van der Pijl (Ed.). *Handbook of the international political economy of production*. Glos, UK: Edward Elgar Publishing, pp. 6-22.
- Snyder, C. R. (1999). *Citizen-soldiers and manly warriors*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- Thomson, J. E. (1990). State practices, international norms, and the decline of mercenarism. *International Studies Quarterly*, 34(1), 23-47.
- Tilly C. (1997). *Roads from past to future*. Madison, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- Woodward, R., & Winter, P. (2006). Gender and the limits to diversity in the contemporary British Army. *Gender, Work & Organization*, 13(1), 45-67.